

բաւականի թէ Աանդորեան և թէ գիտութեան իրաւունքը, սակայն մենք իբրեւ հզորագոյն և ամբողջական լուծումն առած ըլլալ կը համարինք խնդրոյն երբոր այս հասարակաց բերանացի աւանդութեան կարծեաց վրայ յաւելունք նաև Ա) վերջին խմբագրողներու առաջիններէն օգտուելն, և Բ) առանց զանց ընելու ուրիշ գրաւոր ժամանակակից յիշատակարաններու կիրարկումն ալ:

Ամփոփելով ցարզ ըսածնիս, ուրախակից ենք Սրբազանին իր գովելի ձեռնարկին ընդհանրութեան մէջ Ս. Եկեղեցւոյ աւանդական հեղինակատր անսխալ վարդապետութեան հետեւած ըլլալուն համար, թէ՛ Աւետարաններու վաւերականութիւնը թէ՛ (մերձաւորապէս) խմբագրութեան թուականը և թէ՛ վախճանը որոշելուն մէջ. և

կը մաղթենք որ լիովին հասու լինէր Զըլմարտութեան ամբողջութեան, և իր բունած պակասաւոր եղանակին (methode) հետեւանօք սպրդած շնորհներն ալ սրբագրուէին: Այն ատեն միայն իր առաջարկութիւնները, մասնաւորապէս անոնց մէջ էական հարցերն, իրենց արժէքին համապատասխան ազդեցիկ փաստերով կ'ամրանային, փոխանակ պարզ ասացուածքով մը, սոսկ հաստատութեամբ մը ներկայանալու: Երով ընթերցողէն ալ ոչ թէ կոյր հաւատքի՝ այլ գիտութեան հաւանութիւն կը պահանջուէր: Հաւատքի տեղը՝ նոյն ինքն հաւատքի նախապատրաստական հարկաւոր գիտելեաց մէջ չէ, ուր որ ստուգագոյն գիտութիւն միայն կարևոր է, և անկէ վերջ է որ կու գայ հաւատքը: (Շարունակելի) Հ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՄՍՈՒՆԻ

ԱՅԼԵԻԱՅԼԻՔ

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

Ա Ր Ա Մ Ե Ր Ա Մ Է Ֆ Է Ն Տ Ի Ի

ԿԱՆ մարդիկ, որ կը պանծան իրենց սոհմին ազնուականութեամբ, առանց իրենց անձնական արժանիքէն բան մ'աւելցնելու այն արմատին վրայ, ուսկից ուրիշ բան ժառանգած չեն՝ բայց եթէ ծագրական խրոխտանք մը: Կը գտնուին նաև ամենասակաւ, հազարէն մին, որոնք, շնորհիւ յարատեւ հիգի մը, անձամբ կը կերտեն իրենց սոհմին փառքը, հաստատուած ստոյգ և իրական արժանեաց վրայ: Այս դասակարգէն էր մեծանուն հանգուցեալ Վսեմ. Արամ Էֆենտի Երամ, զոր

մահն անակնկալ հարուածով մը խլեց անցեալ տարւոյ Նոյեմբեր 17ին, ի խոր սուգ համակելով անոր ամբողջ ընտանիքը՝ սիրասուն զաւակներն և թոռները, Վենետիկ Միսթարեան Միարաւնութիւնը, զինքը սիրող և յարգող բարեկամներն ու ծանօթները, ինչպէս նաև բոլոր հայ ազգն և թուրք ու եւրոպական բարձր շրջանակները, ուր հանգուցեալը կը վայելէր անկեղծ սէր ու անսահման յարգանք: — Եթէ ազգային մամուլը, և նաև օտար լրագիրները, տխրութեամբ

1. Երէնք, օրինակ էմ, Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուող Ելանաւոր Stamboul Թիքթը, որ իր 821 համարին մէջ, 20 Նոյեմբեր 1926, լիովին զգովութիւններով

գրուածք է մեծանուն հանգուցելոյն արժանիքը, անսոգիւտ վարք և գերազանց մատակարարի միջոցներ: Արամ Երամ Էֆենտի անձնաւորութիւնը, զոր վա-

ծանուցին մահը այդ մեծահոգի Հայուն և հոչակեցին անոր անխոնջ զործունէութիւնը, որչափ ևս աւելի խաղաղեալը պարտական է իրեն նուիրելու ամփոփ ուրուագիծ մը այն կեանքին որ Միւրթաւ ընտանիքը զազմուցեցաւ: Եւ ևս կ'ուրուագծեմ զայն — աւելի սերտ և անձուկ կապեր ունեցած ըլլալով իրեն հետ, — ասով անգամ մ'ես մեծարանքի հարկը մատուցած ըլլալով այն պատուական ու ազնուական Հայուն, որ իր ազգն անկեղծօրէն սիրեց և անոր ամենէն անձնուէթ և հաւատարիմ զաւակներէն մին եղաւ:

Մնած է ի Տրապիզոն, յամին 1851, որդի Յովհաննէս Աղա Երեսնանի և Լուսինա Խաթունի, զուստ խոտորընդեր բաւրի ընտանեաց մը: Լուսինա Խաթունը ամբողջ իր կեանքը նուիրեց իր վեց զաւակներուն ընտանի դաստիարակութեան, և այնպիսի ընտիր կրթութիւն մը տուաւ անոնց, որ իր չորս մանչ զաւակներն ալ ապագային պատուաւոր անձեր դարձան, և երկու աղջիկներն ևս լաւագոյն բախտի արժանացան, մին հարս երթալով Մուսրեան ականաւոր ընտանեաց, միւսը Բաւրիենդանեան ծանօթ ընտանեաց: Արամի հայրը, որ ի մանկութենէ ինքզինքը նաւարկութեան նուիրեւ էր, ինչպէս երբեմն ուրիշ Տրապիզոնցիք ալ, ծանօթ նաւապետն էր Կիւրեղեան հարուստ դերձաստանի եռակայմ ու առաջատար վաճառականական նաւերուն, կոչուած Տիւզրան ու Միհրան — անոր զաւակներուն անունով —, որոնք ցորեն կը փոխադրէին Եւրոպա՝ Բաքոյնէ և Պոնտոսէ: Ան Տրապիզոնի ամենէն աւելի պատուաւոր անձերէն մին էր և հմուտ նաւապետ կը համարուէր Սև ծովու և Միջերկրականի, այնպէս որ զինքը կը կոչէին Յովհաննէս Գափտան, և ասոր համար Երեսման գերդաստանը դեռ մինչև այսօր

Գափտանեան անունով ծանօթ է Տրապիզոնի մէջ:

Արամ (մկրտութեան անունով Յովակիմ) նախնական ուսումն ու կրթութիւնն առաւ Տրապիզոնի հայ-կաթողիկէ հասարակութեան ծխական վարժարանին մէջ, ուր ուսուցիչ էին Տիւլիէրեան Ստեփան վարժապետ, երբեմն տիրացու ի Ս. Ղազար, Պալեան Մկրտիչ, նախկին աշակերտ ի Ս. Ղազար, յետոյ այնքան ծանօթ ի Կովկաս և յէջմիածին, և Մկրտիչ Ռաֆայէլեան, նախկին աշակերտ Մուրատ — Ռաֆայէլեան վարժարանի: Այդ ժամանակ նոյն վարժարանին տեսուչներն էին նախ Անտոն վարդապետ (Առաքելեան Արտանուշտի, ապա Յովսէփ Վ. Այվազեան Մշեցի, յետոյ եպիսկոպոս ձեռնադրուած: Արամ իր սրամտութեամբ, ջանասիրութեամբ և բարի վարքով կը փայլէր աշակերտակցաց մէջ, որուն կը վկայեն Վ. Վ. Հ. Հ. Արիստակէս Գազանտիւրեան և Մինաս Նուրիխան վարդապետներ, որոնք Պ. Միհրան Երազանի հետ ընկեր գտնուած են անոր, նոյն ծխական վարժարանին մէջ:

Դեռ ըրջանաւարտ չլիւծ ծխական վարժարանէն, Արամ անցաւ ի Փարիզ, մեր նոյն ժամանակի Մուրատեան վարժարանին մէջ բարձրագոյն ուսումնը ստանալու և կրթուելու համար: Հոն իր դաստիարակներն եղան Հ. Հմայեակ Վ. Պապիկեան, Հ. Գարեգին Վ. Զարբանանլեան, Հ. Գրիգորիա Վ. Մերճանճեան և ուրիշ Միւրթաւեան վարդապետներ, որոնք զուշակելով ուշիմ պատանւոյն ապագայ փայլուն դիրքը, իրենց հայրական խնամոց և համարման առարկայ ըրին զայն: Աշխարհի լուսաւորութեան կեդրոնին մէջ, հայկական մաքուր յարկին տակ, Արամ Երեսման իր բարի վարքով, կարգապահութեամբ, ուսումնասիրութեամբ և ազնիւ

զը պիտի առաջնորդեն իր յետին բնակարանը, այն դէպքերէն չէ, որուն մեկնումը կարելի ըլլայ հաւակել երթալ բարովի հակերթ խօսքով մը: Հարկ է յիշել այն կարեւոր դերը, զոր, զբաթէ կէս գաւառ մը միջոցին, ան

խաղաց ցաղացական ապարէզին և իր հասարակութեան հանրային գործերուն մէջ: Եթէ հարկ ըլլար մէկ խօսքով վեր ցատեցնել զայն, մենք պիտի գործեինք՝ Թէ անիկա գերզգանց այլասէր մ'եղաւ. և այլն և:

կրթութեամբ յարգելի և պատկառելի էր իր բոլոր դասընկերներուն առջև:

Գաղղիա-բրուսական պատերազմը թոյլ չտուաւ որ Արամ և Նոյն յարկին ներքե գտնուած ժամանակակից աշակերտները իրենց ուսումը վերջացնեն փարիզի մէջ: Անոնք դասով նախ փոխադրուեցան Մար-

դըխտութեան մը, Մուրատեան վարժա-
րանի Տեսչութիւնը Արամն ու իր դասըն-
կերները փոխադրեց ի վենետիկ, և ճանի
մը տարի վերջ փարիզի Մուրատեան վար-
ժարանը միացաւ Ռաֆայէլեան վարժա-
րանի հետ: Յաւայի հարկ մը, որ հայ
պատանեկութիւնը զրկեց փարիզի պէս

Արամ Նրամ Էֆէօտի

սիլիա, յուսալով որ Գաղղիոյ մայրաքա-
ղաքին պաշարումը շուտով կը վերնայ
և իրենք ալ տեղերնին կը դառնան: Այս
յոյսը ի դերն ելաւ, վասն զի Բրուսիացիք
աւելի կատաղութեամբ մայրաքաղաքին
պաշարումը սաստկացուցին, ինչ որ նա-
խատեսել կու տար թէ Մուրատեան վար-
ժարանն ալ վտանգի տակ էր: Փարիզ
վերադառնալու ամէն յոյս կտրուած ըլլա-
լով, 1870ին, յետ քառասնօրեայ պան-

լուսաւոր կեդրոնի մը առաւելութիւննե-
րէն:

Մի և Նոյն խնամքը տեսաւ նա վե-
նետիկ վարժարանին մէջ ալ, ուր վայելեց
Մխիթարեան ականաւոր վարդապետներու
հայրութիւնը, մանաւանդ վարժարանի Տես-
չին, Վեր. Հ. Իգնատիոս Վ. Կիրեղեանի,
յետոյ ընդհանրական Աբրայ և Արքեպիս-
կոպոս Մխիթարեանց: Տարի մը վերջ,
1871ին, Արամ մեծ յաջողութեամբ ա-

ւարտելով իր ուսման ընթացքը, ստացաւ Ռափայէլեան վարժարանի վկայականը: Վարժարանին Տեսչութիւնը՝ նկատելով Արամի մտաւոր ու հոգեկան կարողութիւնները, զայն ի հայրենիս չվերադարձուց, ինչպէս որ սովորութիւն էր, — դեռ Մխիթարեան Միաբանութիւնը որոշած չըլլալով քաջագոյն հանդիսացող աշակերտներուն ուսանողի թոշակ (bourse) կարգելը, — զայն Բատուայի համալսարանը զրկեց, որպէս զի հոն երկարգործական ճիւղին հետեի, որուն ի բնէ սրաւար էր: Այս ժամանակ է ահա՝ որ Արամ կը սկսի վայելի խանդակաթ գորգուրանքը իր երէց եղբորը՝ Հ. Աթանազիւնէս Մխիթարեան վարդապետին, որ այնուհետեւ անոր ատաջնորդ և Մենտոր կ'ըլլայ: Ընդհինի Մ. Ռափ. վարժարանի Տեսչութեան և գաղղիացի բարձրաստիճան անձանց, որոնց բարեկամութիւնը գիտցած էր շահիլ Հ. Աթանազիւնէս վ., Արամ զրկուեցաւ Գաղղիոյ Կրիսեօնի երկարգործական վարժարանը: Հոս ճոխացնելով իր մտաւոր պաշարը, Ծարտարագէտ-հաշուապետի վկայականը ստացաւ:

Գրանալով ի Կ. Պոլիս, երբեք անգործ կամ անպաշտօն չմնաց: Ան վարեց պետական զանազան պաշտօններ մէկմէկէ աւելի փայլուն յաջողութիւններով: Նախ՝ իրը մասնագէտ հաշուագիտութեան՝ պաշտօնավարած է իրը երկարագործական Քննիչ Անատուրի և Բումէլիի կողմերէ: Օսմ. կայսրութեան այս ընդարձակածաւալ շրջանակները, ուր կը պակսին զիւրին հաղորդակցութեան միջոցները, գրեթէ տեսնուած չէր այդպիսի խղճամիտ և հաւատարիմ պաշտօնեայ մը, որ եզի ի բոլին աշխատէր օսմանիս հոգեւրն օժտելու եւ րոպակներ գիտութեան պահանջած ամէն առաւելութիւններով: Սոյն պաշտօնավարութեան միջոցին ցոյց տուած աջողակ և հաւատարիմ գործունէութեամբ՝ յինքն ձգեց պետութեան բարձրաստիճան անձանց ուշադրութիւնը. անոնց յանձնարարութեամբ վեհ. Սուլթան՝ Արամ Էֆէնտի աւելի բարձրագոյն զիւր և պաշտօն մը

տուաւ. կարգեց զայն Նախագահ երկրագործութեան մասնագիտական խորհուրդին: Այս նոր պաշտօնը՝ անոր առջև քացաւ գործունէութեան ընդարձակ ասպարէզ մը, ուր ան երեւան բերաւ իր սրամիտ ու հնարագէտ հանճարը, մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցանելով Օսմ. տէրութեան, որուն փառքին ու մեծութեան անկեղծ ցանկացող մ'էր: Մեծ բան մ'ըսած չենք ըլլար, եթէ հաստատենք թէ ան Օսմ. կայսրութեան Համալսարանի եղաւ. ան կարող էր նոյն պարծանքով և նոյն գոհունակութեամբ գլուցել թէ՛ օսմանիս ամայի դաշտերն ոռոգուած հողերու փոխեր է, անոնց պարարտութիւն ու առատութիւն տալով: Սոյն պաշտօնավարութեան միջոցին իր անունը կապեց անմահ պանծալի գործի մը հետ. իր յանձնարարութեամբ և ծրագրով վեհ. Սուլթան հաստատեց Հայկալիի երկրագործական մեծ վարժարանը, որ այնքան թանկագին ծառայութիւններ մատուց տէրութեան և եղաւ իսկական փառք մը բովանդակ կայսրութեան համար:

Երբ 1908ին հռչակուեցաւ օսմ. Սահմանադրութիւնը, Արամ Էֆէնտի Երամ՝ բաղկացուցիչ տարրերու միաձայն հաւանութեամբ՝ նոր խորհրդարանին մէջ ծեռակուտական ընտրուեցաւ: Այդ բարձր տիտղոսը զինքն աւելի ևս մօտեցուց ժողովրդական խաւերուն, որոնց բարեկեցիկ ու հանգստաւէտ կեանք մ'ապահովելու համար, ամէն ջանք թափեց, մանաւանդ որ եկող գացող դահլիճները, որոնց սէրն ու համակրանքը վաստկած էր, մեծ կշիռ կու տային անոր ելեմտական ու մասնագիտական կարողութեանց, ինքն էր անդեկարեի երկրագործական հանրօգուտ շինութեանց և ելեմտական յանձնաժողովներու: Կարճ վիճարանութիւններէ ետք՝ կը յայտնէր երկրին ու պետութեան օգտակար ծրագիրներ և անոնց գործադրութիւնը քուէարկել կու տար, այնպէս որ տեղեկարեի տիտղոսով՝ ան զանազան նախարարութեանց շունչն ու հոգին էր:

Այնքան բարձր համարում կը վայելէր

պետական բարձր դատակարգին մէջ, որ երբ ի Սան—Սթէֆանո Երեսփոխանական ու ծերակոյտի ժողովները ի մի հաւաքուեցան Եւրոպա Ակումբին մէջ, և վճռեցին Սուլթան Ապտուլ—Համիտ զանկէջ հրուշակել, ծերակուտական Արամ Երամ Էֆէնտին, հակառակ իր բուն պնդումներուն,—զայս ինքնին ինձ պատմած է—մէկն եղաւ Երեքներուն, որոնք պաշտօն ունէին երկու խորհրդարանաց վճիռը հաղորդելու երեսուն տարիներէ ի վեր օսմանեան ժողովուրդները սարսփեցնող Սուլթանին։ Յանձնախումբը Երլուզի բռնաւորը գահէն վար առաւ, բայց հայազգի ծերակուտականը, դիւանագէտ և հեռատես մարդ, քաջ գիտէր թէ անձրեւն վերջը կարկուտ պիտի տեղարւ Եւ այնպէս ալ եղաւ։

Մեծ պատերազմէն յետոյ, վսեմ Արամ Երամ Էֆէնտիի առաջարկուեցան զանազան նախարարութիւններ թէվֆիզ Հազդը և Հիւսէյին Հիւմի փաշաներու զահլէին մէջ, բայց ան, նկատելով քաղաքական փափուկ դիրքը, վճռապէս մերժեց այդ պատասխանատու պաշտօնները, որոնք ստանձնումը պետական շահերուն համապատասխան չգտնելով, ինչ որ յետոյ դէպքերն արդարացուցին։

Ծանրաբեռնուած պետական հոգերով, վսեմ Արամ Երամ Էֆէնտի ժամանակ գտաւ թանկագին ծառայութիւններ մատուցանելու նաև կաթողիկէ Հայ Հասարակութեան, որուն իրաւունքներուն քաջ ախոյեան հանդիսացաւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, երբ հրաման տրուեցաւ քրիստոնէսայ ճորտ ազգերուն իրենց նախկին առանձնաշնորհութեանց զառնալու, Արամ Երամ Էֆէնտի լիաքուէ երեսփոխան ընտրուեցաւ Ատա—նայի կաթողիկէ Հայերուն և միանգամայն Ատենապետ Կ. Հայոց Ազգային Երեսփոխանական ժողովոյ և Անդամ Ազգ. վարչական ժողովոյ։ Ազգային գործերու մէջ, ան եղաւ անստգիւտ մարդ, մանաւանդ այնպիսի փափուկ կացութեան մը մէջ, ուր յաճախ նորանոր հերժուածներ կը ծնա-

նին՝ ցամաքով հասարակութեան վերջին ուժերը, Դեռ իր բեղնաւոր կեանքի արեւմուտքին, երբ Կ. Հայոց Հասարակութեան Ազգ. Երեսփոխանական ժողովը վերընտրելու որոշումը տրուեցաւ, ան նուրէն երեսփոխան և վարչապետ ընտրուեցաւ, բայց, դժբախտաբար, Կ. Հայոց Հասարակութիւնը, որ աւելի քան երեքը պէտք ունէր մի այդպիսի մեծահոգի, և ունեղուն և երախտաւոր գործիչի, զրկուեցաւ անոր աւերակալ փորձառութենէն։

Արամ Երամ Էֆէնտի իր հրապարակական կեանքի երկայն ըրջանին մէջ կ'աշխատէր աչքի չզարնուիլ, բայց կարելի չեղաւ, վսեմ զի ոչ միայն պետական բարձրաստիճան անձինք փահատեցին անոր բարձր արժանիքն և հազուադէպ յատկութիւնները, այլ նոյն իսկ վեհ. Սուլթանը, որ շնորհեց անոր Պալայի աստիճանը, ինչպէս ունէր Օսմանիէի Բ. և Մէհիտիէի Ա. շքանշանները։

Վսեմ Արամ Երամ Էֆէնտի բաւական ժամանակէ ի վեր կը տառապէր երկկամանց հիւանդութեամբ, բայց, հակառակ իր յառաջացած տարիքին, դեռ առողջ և ուժով էր։ Վերջերս աւելի ևս բռնացեր էր անոր վրայ այդ անողորմ հիւանդութիւնը, որուն հետ միանալով նաև իր սիրտսուն կողակցին մահը, քանի մ'ամիս առաջ պատահած, զինքը բոլորովին ընկճեց ինչ։ Յանկարծական ստատիկ տկաւրութիւն մը զգալով, անմիջապէս լուր տրուեցաւ բժիշկներուն, բայց դեռ անոնց չհասած, արդէն պատկանելի ծերունին արեան համախմբումի պատճառաւ իր հոգին աւանդած էր, թողլով աշխարհիս վրայ ճրիստեղծ, ջերմ ազգասիրի, աննենգ ու անբասիր անձի համբաւը։

«Միշտզգային յարգանքի արտաբերութեամբ յայտնութիւն մ'եղաւ, կ'ըսէ Դիտակ, երէկի յաղաքակաւորութիւնը, որ տեղի ունեցաւ ժամը 2. 30ին։ Սազըզ Աղաճի պատրիարքանիստ եկեղեցիին մէջ, Համակ սեւերով ծածկուած տաճարին մէջ կը հանգչէր հին ազնուականութեան տիպարներէն Արամ պէյի մարմինը, ընկուզենիէ

դազադի մը մէջ, որ ծածկուած էր բազմաթիւ ծաղկեպսակներով ու ջրկապատուած էր Բանկաթիւի Աղքատասիրաց և ուրիշ վարժարանի ուսանողուհիներէ:

Հանդէսին կը նախագահէր Նազլըեան Գերապայծառ, ջրկապատուած բազմաթիւ ուրիշ բարձրաստիճան եկեղեցականներէ, և Սամաթիոյ մեծաւոր Մատթէոս վարդապետէ:

Յուզարկաւորութեան սկիզբը եկաւ նաև Պոլսոյ Պապական Նուիրակի փոխանորդ Մոնսէնէօր ճէզարանօ, խիստ յուզիչ կերպով կատարուած մեծելական արարողութիւններէն յետոյ: Նազլըեան զերապայծառ արտարուիս դամբանականով մը զրուստեց հանգուցեալին բարեպաշտութիւնը և իր ունեցած հանրային գործունէութիւնը, որ խօսքէ աւելի զործի կը միտէր, և իր անձին շահէն վեր կը դառնէր միշտ ազգին շահը: Այս ուղղութեամբ զործելով, ան բարձրացաւ ծերակուտականութեան նման բարձր պաշտօնի մը: Իրեն համեստ անձնաւորութիւն, մերժեց իրեն առաջարկուած նախարարական պաշտօնները:

Կաթոլիկ հասարակութիւնն ալ զնահատելով անոր արժանիքները, վերջին անգամ զայն ընտրեց Աւագանեաց Ժողովին ատենապետ, Նազլեան Գերապայծառ խիստ յուզուած, յանուն ազգին եւ բախտագիտութիւն յայտնեց հանգուցեալին:

Ապա դազադը եկեղեցիէն դուրս հանուելով, հոն, Մխիթարեան անդամներ և ուրիշներ դամբանականներ խօսեցան: Յետոյ դազադը ընդհանուր արցունքի ու կսկիծի արտայայտութեան մէջ տարուեցաւ եկեղեցիին հոգեւորներ, ուր պիտի մնայ, մինչև մասնաւոր դամբարանին շինութիւնը:

Անթիւ, անհամար յուզարկաւորներուն մէջ կը նշմարուէին ի մէջ այլոց Ապտիւլհազ Համիտ պէյ, Ահմէտ փաշա, Ահմէտ Մուխթար փաշայի փեսան, Բէշիտ Սաֆֆէթ պէյ, ֆրանսական դեսպանատունէն Մ. Լ. Տու, իտալ. դեսպանատունէն Մ.

Կալի, Անգլ. դեսպանատունէն Մ. Չամիչ, աւստր. դեսպանատունէն Մ. Լազար, Հայ Բող. Ազգապետ Պէզնեան, ֆրանս. դեսպանատունէն Մ. Սամանճեան, ռուսկանական նախկին տնօրէն Սատի պէյ, բժիշկներ՝ Երզուպեան, Անտրէ Վահրամ, Շահպազ, ֆաստաբանական դասէն Մ. Ռօզանթալ, Մէթր Արիկեան, Յակոբ Ճիւլէլէեան, Թ., Վ., Լ. և Ա. Սուրէնեան եղբարք: Ն. և Հ. պէյ Նորատունկեան, Մ. Բէսրէլլի, Պ. պէյ Խորասանճեան, վարչ. ատենապետ Ա. էֆ. Մադաքեան, Ա. Արսլանեան, Ալլահվէրտի, Հասուն Սէրվիշէն, Տիւմէնց, և ուրիշ ծանօթ անձնաւորութիւններ, զոր անկարելի է մի առ մի թուել հոս:

Բերայի ռուսկանական կեդրոնէն բազմաթիւ ռուսիկաններ կը հսկէին կարգապահութեան:

Շնքե ծաղկեպսակներ զրկած էին Նազլեան Գերապայծառ, Պառոն և պառոնուհի Ալմէնաս, Հօսման (Ոննիկ) Երամ, Քօսին Երամ, Ֆէրի ընտանիք, Պոլսոյ Վենետիկի Մխիթարեանք, Ս. Յակոբայ Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը, Քէմալ Երամ, Տիկին Քօթէլավիզ, Մատամ Մալըլը, Կապրիէլ Սերվիշէն Մատամ Տիւզ, Աղաւտ, Տիկնանց վարժարան, Տէր և Տիկ. Ա. Սուրէնեան, Լ. Սուրէնեան, Էֆիմի և Պողոս Ալլահվէրտի, Հ. Բ. Շամանճեան, Վ. Սուրէնեան, Մ. Մանեօլլի, Մատամ Մէլիմ Հինտի, Տէր և Տիկ. Քէմարամ, Գերեզմ. յանձնաժողով, Մէնհիտ Պուրուսըզ, Թէ՛ Աւագանեաց ժողովը և Թէ՛ Պոլսոյ հայ կաթոլիկ ազգային մարմինները ներկայ էին իրր սգաւոր:

Բոլոր ներկաները եկեղեցիին մէջ իրենց ցաւակցութիւնը յայտնեցին Երամ Հօսման պէյի և Օր, Երամ էֆ.ի և ընտանեկան պարագաներուն ք:

* *

Եթէ փառաւոր և նախանձելի եղաւ Արամ Երամ Էֆէնտիի հրապարակական կեանքը, ոչինչ նուազ փայլուն եղաւ իր

ներքին աշխարհի կեանքը, ուր խտացած էին այդ մեծ ու նշանաւոր անձին հոգեկան գեղեցկութիւնները:

Հակառակ եւրոպական միջավայրի մէջ ապրած և իր միտքը անոր գիտութեամբ զարդարած ըլլալու, Արամ Երամ Էֆէնտի պարզ ու շերմեռանդ հաւատացեալ մ'էր, սկսեալ ի մանկութենէ մինչև իր յետին շունչը, բնաւ չընդհլով իր տոհմին կրօնասէր ականդութենէն և Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանաց մէջ ստացած դաստիարակութենէն: Ճշմարիտ քրիստոնէի այդ տեսակէտով՝ ան ազդեցիկ ու խօսուն օրինակ մ'էր բոլոր այն « եւրոպացեալ » անուանուած հայ երիտասարդներուն, որոնք իմաստակութեան շրջանակին մէջ սեղմուած, արհամարհող աչքով կը նայէին իրենց պապենական ականդութեանց վրայ: Պետական ու ազգային գործերէն աւելցած ժամերը աշխարհիկ ոչ մէկ զուարճութեան կամ զբօսանքի չէին յատկացուեր: Ան այդ ժամերը կ'անցնէր իր տան և իր գրաստան մէջ, միակ հանգստարաններ այդ վաստակասէր մարդուն: Իր մեծագոյն հաճոյքն էր շուրջը խմրուած տեսնել իր սիրական ընտանիքը, ուզելով ինքնին ըլլալ իր զաւակներուն ճարտար ու անաչառ դաստիարակը: Հաստատակամ էր, բայց բնաւորութեամբ այնքան հեզահամբոյր, որ ամէն դասակարգի մարդիկ, որոնք իր օգնութեան կը կարօտէին, ազատ մուտք ունէին իր տան մէջ: Անոնցմէ ոչ ոք տնէն դուրս կ'ելլէր դատարկաձեռն կամ տրտում երեսներով: ամէնուն համար ունէր քաղցր ժպիտ մը, սիրտիչ խօսք մը, հնարագէտ խորհուրդ մը: Ամուր կառչած կը մնար այն սկզբունքին՝ թէ պէտք չէ որ ձախ ձեռքը զիտնայ աշին գործածը: Թէպէտ իր բարեգործութեանց շարքն անշուշտ ու անազմուկ կատարուած են, բայց և այնպէս բարեղէպ դիպուածներ երևան բերին անոր սրտին բարութիւնը: Մենք այսօր ստոյգ աղբիւրներէ կը տեղեկանանք, որ շատերը անոր կը պաքտին դիրք մը, պաշտօն մը

կամ գործ մը: Իր արտաքին փոքր երեւոյթը տեսնելով մարդս դժուար կը հաւատար թէ ան կարող ըլլար ուժի մէջ բռնել իր ձեռքին տակ գտնուող պաշտօնեաներու խումբը: Բայց եթէ մարմինը փոքր էր, մեծ էր հոգւոյն վեհութիւնը, որով ամէնուն սէր և պատկառանք կ'ազդէր: Դեռ թարմ է յիշողութեանս մէջ իր այն անոյշ դէմքը և բարութեամբ լի աչքերը, որոնք երբեք չամպոտեցան իր խոհուն և բազմազգաց կեանքէն:

Այդ գրասիչ արտաքինը միացած իր հոգեկան, բարձր և հազուագիւտ ձիրքերուն՝ այնպիսի խորին յարգանք մը կ'ազդէր Կ. Հայոց Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ, որ ամենէն բուռն կրքերն իսկ կը խաղաղէին, և զանոնք յարուցանողները անոր մոգական ազդեցութենէն թուլացած՝ անոր վճռոյն կը յանձնէին իրենց տեսակէտին լուծումը: Շատ անգամ, նոյն ժողովին մէջ, այս տողերը զրոյն ալ վայելած է անոր հայրական խրատները, սանձնելով երիտասարդական հասակիս եռանդը՝ իր եփուած փորձառութեան հաղթին մէջ:

Երբ 1908 սեպտ. 24, Պոստոյ մէջ կազմուեցաւ « Մուրատ-Ռափայէլեան Նախկին Աշակերտաց Միութիւն »-ը, որուն նպատակն էր գիտութեան և արուեստներու մղում տալ հայ ազգին մէջ, Վսեմ. Արամ Երամ Էֆէնտին այդ Միութեան Ատենայան ընտրուեցաւ և այդ պաշտօնին մէջ միաց մինչև մեծ պատերազմին նախօրեակը: Այդ Միութեան մէջ՝ ան իրբ բարի հայր մ'էր, և այնպիսի հմայք մը տուաւ անոր, որ օտարներն անգամ կը վկայէին թէ Եւրոպիոյ մէջ իսկ հազիւ մատի վրայ կը համուրին այդպիսի լուրջ և ազգօգուտ միութիւններ: Բայց ինչ որ կը ջոկէ Վսեմ. Արամ Երամ Էֆէնտին մարդկութեան մեծ զանգուածէն և օրինակելի տիպար մը կ'ընէ զայն, այս է թէ ան եղաւ բառին բուն իմաստով « աշլասէր » մը, ինչպէս գեղեցիկ կերպով կ'ըսէ « Ստամբուլ » օրաթերթին զրիչը: Եւ յիշաւ, այն ահաւոր օրերուն, երբ ամէն Հայ կը զոգար իր ստուերէն անգամ, այդ

վսեմ, յարգանք ազդող գէմքը, իր կեանքն ու զիրքը վտանգի մէջ դնելով, իր աշխատանքն միջամտութիւնը զործածեց ուրիշներուն արեւ փրկելու համար: Փանիքանի Հայեր, որոնց մէջ ո՛չ սակաւ վեհակեան Մխիթարեանք, այսօր այս աշխարհէն պիտի չլլային, եթէ իրենց օգնութեան չհասնէր Արամ Երամ Էֆէնտիի ազդեցիկ միջամտութիւնը: Ան ամբողջովին հատուց երախտագիտութեան պարտքը հանդէպ Մխիթարեան Միաբանութեան, որուն հետ կապուած էր պէշկիթաշլեանական պաշտամունքով մը: Այդ փոթորկալից օրերուն, ան իր հոգւոյն վեհութիւնը ցոյց տուաւ նաև պաշտպանելու համար իր հասարակութեան հոգևոր պետը, Գերթերզեան Կաթողիկոս-Պատրիարքը: Այն ժամանակուան Թուրքիոյ զիկտատորը ծրագրեր էր Հայ-Կաթողիկէ հասարակութեան հոգևոր պետը տեղահան ընել, ինչպէս որ ըրած էր Զաւէն Պատրիարքը: Արամ Երամ Էֆէնտին, գուշակելով գալիք հարուածը, ներկայացաւ փաշային և աշխատեցաւ անուղղակի կերպերով անոր ծրագիրը խափանել տալ: Զայրացած փաշան աղաղակեց անոր երեսն ի վեր. «Երամ Էֆէնտի, թո՛ղ սուր, որ Թերզեան Պատրիարքին լեռներու վրայ խոտ ճառակել տամ»: Երկուստեք եղած սուր վէճերէ վերջ, Արամ Երամ Էֆէնտիի ճարտասան լեզուն յաջողեցաւ ետ կեցնել Թուրքիոյ ամենագոր Տէրն իր կորստաբեր որոշումէն և այս կերպով իր հոգևոր պետը փրկեց ստոյգ մահուանէ և մեծադոյն անարգանքէ:

Ձինադադարէն ետք, Արամ Երամ Էֆէնտի իր բարեգործութեանց դերը վերջացած նկատելով քաղաքական գետնի

վրայ, ամբողջովին նուիրուեցաւ զուարեագործական հաստատութեանց: Այս նոր ուղղութեամբ, ան իր մասնաւոր գուրգուրանքին և հոգածութեան առարկայ դարձուց Ս. Յակոբայ Հիւանդանոցը, որուն մասակարարութեան գործին մէջ արդէն տարիներով գնահատելի արժանիքներ ցոյց տուած էր: Այնքան իր սրտին մօտիկ էր այդ գթութեան յարկը, որ զայն իր երկրորդ տունը կը նկատէր, և հոն, եթէ ինքը չհասնէր, իր գործերուն պատահաւա, կը հասնէին իր բարեսիրտ Տիկինը կամ իր բարեկիրթ աղջիկները, բայց միշտ ծածուկ, մարդկային աչքերէ միշտ հեռու: Միայն այդ ցաւերու խառնարանին մէջ ապրողները գիտեն թէ ո՛րքան վշտեր սփռուեցան և արցունքներ սրբուեցան Երամ գերդաստանին տաք սրտերով և գթառատ ձեռքերով: Եւ այդ բարեգործական կեդրոնին մէջ էր որ օսմ. Խորհրդարանին նախկին ծերակուտականը, ցոյց տուաւ իր հոգւոյն վսեմութեան վերջին գործը: Ձինադարով որ ինքզինքը լաւ չէր զգար, սիրով յանձն առաւ Հիւանդանոցին հրաւէրը, հոն ճաշելով անկար ծերունիներուն հետ, անոնց ապուրէն խմելով և անոնց մխիթարիչ խօսքեր ուղղելով, վերջին անգամն էր որ Բարբերան ու բարբաւրեանները դէմ առ դէմ կու գային իրարու, և հոն մնաց անոր յետին ժպիտը, վսեմ գիշանի մ'օր վերջ, անոր յաջորդեց յանկարծահաւ մահուան թախիծը: Երբէն այնքան սիրուած և յարգուած վեհակեր Մխիթարեան Միաբանութիւնը խորին վշտով կ'արտասուէ կորուստն իր Մեծ զաւակին, և կը խոնարհի յարգանքօք անոր անմահ յիշատակին առջև:

Հ. ՍԱԼԱ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԵՍԻԱՆ

